

לקבור את הזהות: פוליטיקה של מקום בבתי עלמין צבאיים בישראל

יאנה פלדמן־דאיקה, נועה ונה וחיים חזן¹

חלקות נפרדות: הרבה מקום בשומקום

באחד מערבי הקיץ החמים, בבית עלמין צבאי במרכז הארץ, שוחחו שתי נשים – ככל הנראה אימהות שכולות – על הצפיפות ההולכת וגדלה בחלקות הקברים, בזמן שסידרו את הצמחייה הדחוסה והדליקו נרות זיכרון על קברי יקיריהן. בעודן עומדות בין השורות הצפופות, הביטה אחת מהן אל עבר חלקה נפרדת ובה שני קברים בלבד, ואמרה: "זה לא בסדר שהם שם, שאין להם מקום". השיבה לה השנייה: "אבל תראי כמה מקום יש להם שם בחוץ".

החלקה הנפרדת והמודרת הזאת ניצבת בלב בית העלמין, כסמל להכלה ולהדרה בעת ובעונה אחת.

ב־2019 התחלנו במסע האתנוגרפי בבתי עלמין צבאיים בישראל, כדי ללמוד על מקום, על זהות ועל הצורות השונות שבהן מקום מגדיר זהות וזהות מעצבת מקום. מדי ביקור גילינו כיצד בית העלמין הצבאי משתנה, מתעצב בכל פעם מחדש, איזה סיפור הוא מספר על החברה הישראלית, על משטרים ביפוליטיים של ניהול ופיקוח של המדינה על החיים הביולוגיים והגופניים של האזרחים, שלא עוצר גם לאחר המוות.

בתי העלמין הצבאיים בישראל מתאפיינים במבנה גיאומטרי סימטרי ומופתי, המדגיש את הסדר המנוהל בהם בידי המדינה הביפוליטית. החלקות המופרדות, אלו שזולגות אל מחוץ למסגרת, פורמות את הגבולות המוגדרים של המבנה הגיאומטרי הנוקשה.

החלקות הנפרדות בבתי עלמין צבאיים יועדו לחללים שאינם יהודים להלכה, וכמעט כל הקבורים בחלקות אלו הם עולים מחבר העמים, שאינם יהודים להלכה, מדור ראשון לעלייה או מדור שני.

מנגנוני ההפרדה של החללים שאינם יהודים להלכה עברו אבולוציה לאורך השנים. קבורה בחלקות נפרדות, המורחקות מחלקות משותפות, הייתה נהוגה עד 2017, עת התקבלה החלטה במשרד הביטחון בתיאום עם הרבנות הצבאית לשנות את הנוהל כך שההרחקה לא תבלוט לעין. חללים שאינם יהודים להלכה החלו להיקבר בתוך השורות המשותפות, בשמירת מרחק הלכתי של ארבע אמות בינם לבין חללים יהודים להלכה. מרווח זה התמלא בשיחים, בצמחים, בעצים ובספסלים המוצבים בין קברי החללים, והמשתלבים באופן אינטגרלי בנוף בית העלמין.

גם הפרדה זו, אף אם אינה בולטת לעין, זכתה לביקורת ציבורית ועוררה דיונים פוליטיים, מה שהוביל ב־2020 לפשרה הלכתית: הופסקה שיטת ההפרדה במרחב, ובמקומה התמסדה צורת הפרדה חדשה – הפרדה בעומק. לפי נוהלי הקבורה החדשים, החללים הלא יהודים להלכה נקברים בעומק רב יותר, מכוסים בשכבת בטון עבה יותר, ומדרגה נוספת נבנית סביב קברם, מה שבמקום הדרה יכול ליצור אף מראה של האדרה.

מרכז ופריפריה במקום שבו כולם שווים

במשך שנים אסף יגיל לוי² נתונים על חללי צה"ל, כדי לספר באמצעותם בין היתר סיפור משמעותי על יחסי המרכז והפריפריה בחברה הישראלית, ועל מנגנונים שונים של הדרה, הסללה ואי־שוויון. מנגנונים אלו נחשפים בבירור כאשר ממפים את מאפייניהם של ההרוגים בפעילויות מבצעיות בצה"ל.

במאמר זה אנו מרחיבות את עבודתו של לוי לזירה צבאית נוספת – בתי העלמין הצבאיים. אנו בוחנות כיצד אפשר ללמוד על יחסי מרכז ופריפריה, על הדרה, הסללה ואי־שוויון דווקא במקום שנחשב לשוויוני ולשיתופי ביותר. בניגוד לדיונים הציבוריים והאקדמיים הרבים העוסקים באי־שוויון בחברה הישראלית, בתי העלמין הצבאיים נתפסים לרוב כמקומות המבטאים שוויון ואחדות חברתית. במחקרנו, לעומת זאת, אנו מראות כי גם במקום זה, שאמור לקדש אחדות ושוויון בין אלו שנפלו בהגנה על המדינה, קיימות חלקות נפרדות המייצרות "פריפריה". פרקטיקות חברתיות שונות מסמנות את האזורים הללו כמוקדי הדרה, בדומה למתרחש בעולמם של החיים. מבט מעמיק על בתי העלמין הצבאיים, על הדינמיקות בהם ועל היחסים בין משפחות שכולות שונות, חושף למעשה עולם חברתי מורכב ומרובד.

מיתוס השוויון בקבורה הצבאית בישראל מתוחזק באמצעות מכלול עשיר של אמצעים, שהם חלק אינטגרלי מהנוף של בתי עלמין צבאיים: עצים, ספסלים, מדשאות ומעברים מחברים ומפרידים ברזמנית. אנו טוענות במחקרנו שעיצוב הנוף האדריכלי והתכנון הגיאומטרי של החלקות בבתי הקברות הצבאיים משמשים להסתרת אי־השוויון בין החללים על פי זהותם: צמצום והרחבה של מרחב יוצרים צמצום והרחבה של זהות.

המשפחות השכולות של החללים שאינם יהודים להלכה, הן בחלקות הנפרדות והן לצד הקברים העמוקים, מנהלות דיאלוג מתמשך סביב הזהות והמקום. מקום וסוג הקבורה משפיעים במידה רבה על האופן שבו המשפחות מבטאות (או בוחרות שלא לבטא) את זהותן בעזרת חפצים וסמלים שונים המונחים על הקבר, כמו חנוכייה או קישוטי נובי גוד. לא פעם, ההפרדה בין הקברים דווקא מחברת משפחות בעלות זהויות שונות, יהודיות יותר או פחות. דווקא שיטת הקבורה העמוקה יותר, המקובלת כיום ויוצרת מראית עין של הכלה

ושוויון, מאפשרת למשפחות לבטא בביטחון רב יותר את זהותן הייחודית, ולהציג סמלים השונים מאלו של היהדות או של הדת האזרחית הישראלית. דוגמה לכך היא מקרהו של החלל דוד בוגדנובסקי שנקבר בבית העלמין הצבאי בחיפה בתחילת מלחמת חרבות ברזל. משפחתו בחרה לחרוט צלב על המצבה שהוצמדה לכרית הצבאית הסטנדרטית.

מנוכחות ההיעדר להעדרת הנוכחות

המבוכה הסבוך והדחוס של בתי עלמין צבאיים מספר סיפור על האדרה, על הדרה ועל העדרה. שני מקרי בוחן המוצגים כאן – האחד בהר הרצל והשני באחד מבתי העלמין במרכז הארץ – מדגימים זאת.

נהוג שבכל שנה, ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, נערך טקס שבו הרמטכ"ל מניח דגלון זיכרון מעוטר בסרט שחור על קברו של החלל האחרון שנקבר בהר הרצל באותה השנה. ב־2013 בני גנץ, בהיותו רמטכ"ל, קיים את המנהג, אך הניח את דגל הזיכרון על קברו של החלל הלפני אחרון, כיוון שהחלל האחרון באותה השנה היה יבגני טולוצ'קו, חלל לא יהודי להלכה – דבר שעורר סערה ציבורית והוסבר כאיבהבנה.

יבגני טולוצ'קו נהרג בפברואר 2013 ונקבר בחלקה נפרדת, כפי שהיה מקובל באותה תקופה. יש להניח שגם אילו היה בני גנץ רוצה להניח דגלון על קברו של יבגני, הוא היה מתקשה מאוד למצוא לו מקום. חלקה 23, החלקה הנפרדת המיועדת לחללים אלו, נסותרת ומוסותרת, ונראית כמקום שקיומו מוטל בספק – מקום אחר, הקיים ביקום מקביל.

במחקרו של מישל פוקו על הקשר בין מקום לזהות,³ הוא כינה את המקומות השונים, אלה שמערערים על הסדר הרגיל, היום־יומי, אלה שמאתגרים את המובן מאליו, בשם "הטרוטופיות" – המקומות האחרים. הטרוטופיות הן מרחבים מטרידים, כיוון שהם חותרים בסתר תחת הנורמות, הקודים והשפה. הם חושפים את אי־הסדר, את מה שלא מסתדר. ההטרוטופיה פורמת את המיתוסים העומדים בבסיס הנורמטיבי החברתי. לאחרות ההטרוטופית מבעים שונים, היכולים לבוא לידי ביטוי בהיעדר (something without), בעודף (something excessive) או באי־הלימה (out of place).

בתי עלמין צבאיים, לפי תפיסתו של פוקו, הם דוגמה מובהקת ל"הטרוטופיה". הם מקום שבו מתערבבים חיים ומוות, הם פועלים לפי ציר זמן אחר הטעון במתח רב. מיתוס השוויון, ההאחדה והיעדר השונות הוא המנגנון היחיד אולי שפותר את המתח, והוא משרה היגיון ונותן משמעות להורים ששוכלים את ילדיהם. החלקות הנפרדות בכלל, וחלקה 23 בפרט, הם אפוא מרחב הטרוטופי כפול – מרחב של אחרות בתוך מרחב אחר, הטרוטופיה בתוך הטרוטופיה.

חלקה 23 ממוקמת סמוך לחלקת גדולי האומה מחד גיסא, אך מאידך גיסא איש לא יודע על קיומה. מצד אחד היא מואדרת, ומצד אחר נעדרת. היעדרותה מעלה את השאלה: האם ההרואיות של המוות הצבאי שווה בין כלל החללים?

הקבורה הצבאית בישראל, בתוכנה ובצורתה, מעלה על נס את הקרבת החיים למען ההגנה על המדינה. המוות הצבאי קושר לעד את החלל אל האדמה שעליה הוא נלחם ושפך את דמו. כיוון שהמוות מסמל ריק והיעדר, כל מנגנוני ההנצחה נועדו להפוך את ההיעדרות לנוכחות.⁴ ההיעדרות הופכת לנוכחות היעדר כאשר הריק שמותירים אחריהם החללים מומר לזיכרון, לרגשות, למקום. בעוד כלל החלקות בהר הרצל מנכיחות את ההיעדר, חלקה 23 היא היעדר הנוכחות: היא אמנם קיימת בעולם הפיזי המוחשי, אך אינה מתועדת; אין לה עדות במפה של הר הרצל וגם לא בשילוט המכווין אל חלקות לאורך נתיבי ההר ושביליו; שלט אחד בלבד מסתתר בין העצים, צמוד לחלקה המוחבאת, ועליו המספר 23. גם מדריכי הסיורים בהר, אנשי האחזקה, מנקים ושומרים תוהים במבוכה אל מול הפנייה לסייע בהכוונה. בעולם ביופוליטי, אם אין לאדם סימוכין ביומטרי, כלומר זיהוי פיזי דרך הגוף, האם הוא באמת קיים? בעולם בירוקרטי, אם אין למת סימוכין קרטוגרפי במפות ובתרשימים של המרחב, האם הוא באמת קיים?

חלקה וצל של חלקה

באחד מבתי העלמין הצבאיים במרכז הארץ שתי חלקות חולקות את המספר 9. חלקה 9 הראשונה קיימת מ-2006 ובה קבורים שני חללים שנהרגו במלחמת לבנון השנייה. את שני החללים הבודדים הקבורים בחלקה זו סובב מרחב רב, דבר שלא אופייני כלל לבית עלמין צבאי. במקום שדחוס בחללים לא קיים בדרך כלל חלל ריק. כיוון ששני הלוחמים הקבורים בה נהרגו במלחמה, יכול להיווצר הרושם שנטמנו בחלקה נפרדת בגלל פרקטיקה מוכרת בחלק מבתי העלמין לפתוח חלקה חדשה לכל מלחמה, כביטוי להאדרה של גיבורי מלחמה. עם זאת, אין כך הדבר. שלושה לוחמים שנהרגו יחד באותה עיר במלחמת לבנון השנייה הופרדו בקבורתם. החלל היהודי להלכה נקבר בחלקה 10 השכנה, בין חללים יהודים להלכה. שני החללים שאינם יהודים להלכה נקברו בחלקה 9, בשורה 1, בקברים 5 ו-6.

מספר חלקה, מספר שורה ומספר קבר בבית העלמין הצבאי הם מספר הזהות האחרון של החלל. צירופי ספרות אלה הם התיעוד הרשמי של המדינה להקרבה ההרואית של ילדם. במשך הזמן משפחות החללים בחלקה 9 זכו לבלעדיות שבמספר הזה – המספר שבנם אמור לשאת לעד. אולם הבלעדיות נמשכה רק 14 שנים. ב-2020 הוכפלה חלקה 9. חלקה זהה לחלוטין בגודלה ובצורתה, הצמודה כעת לחלקה 9, נושאת גם היא אותה ספרה. החללים שנפלו ב-2020 נקברו בחלקה 9 החדשה, גם הם בשורה 1, גם הם בקברים 5 ו-6.

הכפילות של חלקה מספר 9, שתי חלקות הניצבות בסימטריה מושלמת זו לצד זו, יוצרת ספק השתקפות זו של זו, ספק קיום ממשי רק של אחת מהן, כאילו מדובר באשליה אופטית.⁵ ואולם, חלקה 9 הנפרדת היא רק צל של חלקה 9 החדשה, יותר מאשר השתקפותה: גיבורי מלחמת לבנון השנייה נחים כעת כצללים של איש מילואים שנפטר לאחר שנפגע בתאונה במהלך השירות, ושל פרח טיס שנהרג בתאונה אימונים.⁶ החל משבעה באוקטובר 2023, חלקה 9 החדשה התמלאה קברים חדשים, בעוד חלקה 9 הישנה כאילו קפאה בזמן ובמקום, הולכת ומתכווצת מול ההתרחבות של חלקה 9 החדשה.

מקריצה, למצמוץ, לסנוור

הפרדת הקבורה של החללים הלא יהודים להלכה בבתי העלמין הצבאיים היא עוד ביטוי לקשר הבלתי ניתן לפירוק בין דת, מדינה וצבא. חרף המתחים הרבים בין הצדדים, שיתוף הפעולה ביניהם הוא בלתי נמנע. במשחק המשותף הזה הם מחליפים מסרים ומחוות, מנהלים רושם ופועלים יחד, מתוך רצון של כל הצדדים השותפים לאינטראקציה להשיג את מטרתם המשותפת. האנתרופולוג האמריקאי קליפורד גירץ קרא למשחק הזה "קריצות".⁷

האבולוציה של קבורת החללים שאינם יהודים להלכה רוויית קריצות בין המדינה, הממסד הדתי והצבא. קבלת ההחלטה ב־2017 בנושא הכלת החללים שאינם יהודים להלכה בתוך שורות החללים היהודים הותנתה במרחק הלכתי שנשמר בין החלל הלא יהודי לחלל היהודי להלכה. אמנם הפרדה זו מטושטשת באמצעות שיחים, עצים וספסלים, אך היא עדיין נוכחת בבירור ומסמנת גבול מוחשי, גם אם סמוי מן העין הקורצת. הנוהל החדש שמיושם בבתי העלמין הצבאיים מ־2020, המאפשר קבורה בהפרדה לעומק במקום קבורה בהפרדה במרחב, הופך את הקריצה הגלויה למצמוץ סמוי. צורה זו של קבורה התקבלה בברכה ובהקלה בקרב כל הצדדים המעורבים, בטענה שסוף־סוף נפתרה ההפרדה בין דם לדם, וכעת אין כל מרחק, למראית העין.

בעוד הקריצות ההדדיות הן תגובות חברתיות מודעות ומפוכחות ביחסים הסבוכים בין המדינה לבין הצבא, יחסים הנתונים לשליטת ההגמוניה הדתית־אורתודוקסית, הרי שהמצמוץ הוא המשכן הספונטני, הבלתי נשלט ואף הבלתי מודע. ההקלה הגדולה שבהרחקה העמוקה מתחת לפני האדמה, שאינה נראית לעין (שעליה הצהירו גורמים שונים בצבא ומשפחות שכולות של חללים לא יהודים) לאור כניסתו לתוקף של נוהל הקבורה החדש, היא מצמוץ אוטומטי ובלתי מודע, נטול יכולת ביקורתית וחרף מקבלת החלטות והתלבטות.

באחד מביקורינו בבית העלמין שאלנו אם שכולה מתי צפויה להיערך האזכרה של בנה. "מהצבא צריכים להודיע לי, הם יבדקו מתי נוח לכל מי שאמורים להגיע", ענתה האם. קבר בנה שיין לחלקה הנפרדת שבה שוכנים שני קברים בלבד, החלקה הנפרדת הניצבת במרכז בית העלמין.

נראה שההדרה אל מרכז בית העלמין מסנוורת את האם השכולה באופן שמעלים אותה. הקריצה היא פעולת משא ומתן מודעת ומחושבת; המצמוץ הוא פעולה אוטומטית, בלתי מודעת ומוכפפת; לעומת זאת, סנוור מבטא הבניה של מציאות מדומה: האחיזה בניהול הזיכרון של החלל מוענקת למסדר לחלוטין, תוך כדי ויתור על היכולת לקרוץ.

מקום אחר

בספרו **חיים מבוזבזים**⁸ (*Wasted Lives*) מתאר הסוציולוג זיגמונט באומן את אחת מתופעות הלוואי של הסדר המודרני הממין אוכלוסיות כדי להבחין בין אלו המוגדרות תקינות ושייכות, לאלו שלא מתמיינות, אחרות, המהוות את קטגוריית הנפקדים־נוכחים, כמו פליטים, עניים ומהגרים. באומן אף הגדיל וכינה קטגוריות אלו "הפסולת האנושית" בתיאורו את מידת השוליות והאחרות של אלה המאיימים על הסדר ופורעים אותו.

הגדרת חייהם של האחרים כמבוזבזים מצביעה למעשה על מהותם המיותרת. מאמר זה חושף כיצד גם המקום שתופסים האחרים הופך להיות מיותר, מבוזבז. פרקטיקות ההרחקה בבתי העלמין הצבאיים חושפות פרדוקס שבתפיסה של מקום. מחד גיסא, מקום הוא משאב יקר ערך בבית עלמין צבאי שמטרתו להרחיב ככל הניתן את הנכחת הזיכרון של החלל והנצחתו. מאידך גיסא, דווקא הדחיסות, הצפיפות והאי־מקום הם שמגדירים את מרכזיותו של החלל. הכלה מתאפיינת בחוסר מקום, בעוד שמרחב, מעודף מקום, מהמקום המבוזבז נהנים המורחקים אל האזור המופרד. הדינמיקה שנוצרת ביחסים בין משפחות השכול השייכות לבין אלו האחרות, המורחקות, מתארת פעמים רבות את המתח השורר בין תחושת השייכות לבין ניכוס המקום. אמירה כמו זו שתוארה בתחילת המאמר, המתייחסת לזיהוי המרחב הרב שמאפיין את החלקות הנפרדות, מספרת סיפור מורכב של יחסי כוחות הנרקמים בין האוכלוסיות השונות בבית העלמין הצבאי, שבו הן לא־מקום והן למקום יש כוח. את כוחם של השייכים מסמל היעדר המקום, ואת כוחם של המוכפפים, המורחקים, מסמל המקום, גם אם הוא אחר.

בתחתית המצבה, זו הניצבת בהדרתה במרכז בית העלמין, כתוב ברוסית, "עולמך אחר, אך בשבילנו אתה תמיד חי, אהוב וקרוב". בית עלמין הוא מקום אחר. אבל עבור חלק מהחללים הוא אחר יותר.

¹ ד"ר יאנה פלדמן-זאיקה היא מרצה במרכז האקדמי פרס ועמיתה במכון לחקר זהויות ישראליות. ד"ר נועה ונה היא מרצה במרכז האקדמי פרס. פרופ' חיים חזן הוא פרופ' (אמריטוס) במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב.

² למשל, לוי, י. (2005). מלחמת הפריפריות: המיפוי החברתי של הרוגי צה"ל באינתיפאדת אל-אקצא. **תיאוריה וביקורת**, 27, 5–31.

³ פוקר, מ. (2010). **הטרטופיה: על מרחבים אחרים**. תרגום: אריאלה אזולאי. תל אביב: רסלינג.

⁴ **Handelman, D., & Shamgar-Handelman, L. (1997). The presence of absence: The memorialism of national death in Israel.** In E. Ben-Ari & Y. Bilu (Eds.), *Grasping land: Space and place in contemporary Israeli discourse and experience* (pp. 85–128). Albany: State University of New York Press.

⁵ עבור פוקר, המראה היא הטרטופיה ואוטופיה גם יחד. כהטרטופיה, המראה היא מרחב של מעבר מתמיד, המערער על מושגי פנים וחוץ – הרלוונטיים כאן כל כך. לצד זה, המראה היא סוג של אוטופיה, משהו שהיא מקום ללא מקום. במראה, אנו רואים את עצמנו במקום שבו אנו לא נמצאים, במרחב שאינו אמיתי או בחלקה שאינה מודרת. מראה היא אובייקט שמספר על כוחו של הייצוג. זהו אמצעי המאתגר את מושגי המרחב, הזהות והתודעה העצמית.

⁶ צל נתפס כצידו האפל של אור, כמהות המעוררת חשש, כמסגיר את מה שלא מוסתר על ידי האור. צל הוא גם כמעט אובייקט, הוא קיים ולא קיים, הוא ממלא מקום אך אינו מוחשי.

⁷ זאת בדומה למטפורת הקריצה הגירציאנית. ביכולתה של מטפורת הקריצה הגירציאנית להסביר את שיתוף הפעולה בין המערכות. זאת בדומה למתח, המתואר בידי קרבאל טובי, העושה שימוש במטפורה זו בעבודתה על תהליך הגיור בישראל, בין סוכני גיור של המדינה ובין מועמדים לגיור: **Kravel-Tovi, M. (2017). When the State Winks: The Performance of Jewish Conversion in Israel.** New York: Columbia University Press.

הייתה תרומה אנליטית גם להסבר המשא ומתן המאתגר בין הממשל והממסד הדתי בישראל בימי קורונה תחת מצב החירום, שהצריך שיתוף פעולה בין הצדדים (ונה, פלדמן-זאיקה וחזן, 2021).

⁸ **Bauman, Z. (2004). Wasted lives: Modernity and its outcasts.** Cambridge: Polity Press.